

Brottmålsprocessen i förändring — några kritiska synpunkter

Av riksdagsledamoten MARIA ABRAHAMSSON

I artikeln kommenteras några inslag i Straffprocessutredningens tidigare i år framlagda betänkande. Författaren är kritisk till att utredningen vill införa krav på prövningstillstånd oavsett brottets allvar och menar att detta i förening med en försvagning av domarrollen leder till att fler felaktiga domar blir bestående. Förslag om att minska nämndemännens inflytande välkomnas men artikelförfattaren beklagar att utredningen här inte har gått på en mer radikal linje.

1 Inledning

Som mångårig redaktör för SvJT behöver Stefan Strömberg inte presenteras närmare för läsarna. Låt mig bara påminna om att han som expeditionschef i Justitiedepartementet och därefter generaldirektör för Domstolsverket var drivande i den reformering av domstolsorganisationen som inleddes på 1990-talet. Strömbergs tes var att den dömande verksamheten bör vara underkastad samma krav på besparingar, effektiviseringar och rationaliseringar som all övrig skattefinansierad verksamhet. Det tänkandet ledde bland annat till ett generellt krav på prövningstillstånd i hovrätt om än med undantag för grövre brottmål och individuell lönesättning för domare samt till att hälften av landets tingsrätter lades ner som självständiga enheter.

Så vem kunde vara mer lämplig än Stefan Strömberg att för regeringens räkning utreda hur brottmålsprocessen ska kunna bli ännu mer smidig och kostnadseffektiv? Våren 2013 redovisade Strömberg sitt uppdrag i form av Straffprocessutredningens betänkande Brottmålsprocessen (SOU 2013:17). Huvuddragen av utredningens förslag presenterades i SvJT 2013 s. 521.

Flera av förslagen är bra, inte tu tal om den saken. Exempelvis borde det vara självklart att, som även EMR-utredningen (SOU 2012:93) har föreslagit, förhör med målsägande och vittnen ska kunna tas upp av domstolen även om förhandlingen blir inställd. Ja, så att dessa personer inte orsakas ytterligare olägenhet av att en tilltalad inte behagar infinna sig.

Avdelningen beröm överlåter jag dock åt andra skribenter. Jag tar i det följande upp en fråga där jag menar att Strömbergs utredning driver kravet på effektivitet så långt att förslaget går ut över rättssäkerheten. En annan fråga där jag är kritisk gäller Strömbergs förslag till maktförskjutning från domaren till åklagarsidan. Till sist kommenterar jag några av de förslag som utredningen inte tagit upp.

terar jag det enligt min mening inte tillräckligt långtgående förslaget att begränsa nämndemännens medverkan i rättsprocessen.

2 Fel att kräva prövningstillstånd oavsett brottets allvar

När kravet på prövningstillstånd för bötesdomar infördes 1993 innebar det ett principiellt brott mot den urgamla rätten att "gå till kungs", det vill säga att vara garanterad möjligheten att få en fällande underrättsdom överprövad av hovrätten. Ett senare förslag att utvidga tillståndskravet till att gälla samtliga brottmålsdomar stupade på att en majoritet i riksdagen ansåg att förslaget stred mot grundläggande rättsprinciper. (Prop. 1996/97:131 Prövningstillstånd i hovrätten återkallades av just den anledningen, jfr SOU 2013:17 s. 590).

Straffprocessutredningen återkommer nu med ett förslag som alltså tidigare har ansetts alltför rättsosäkert för att kunna genomföras. På DN Debatt (3/4 2013) motiverar Stefan Strömberg förslaget på följande sätt:

"När ett mål överklagas ska hovrätten utgå från vad den som klagat vill ha prövat. Det ska därför ställas ytterligare krav på att överklagandet är tydligt. Hovrätten ska sedan göra en inledande granskning i målet. Om det då står klart att målet är rätt handlagt och avgjort i tingsrätten ska det inte behöva prövas vidare. Det är svårt att motivera varför det ska genomföras en ny fullständig rättegång i hovrätten i dessa fall. Det betyder att systemet med prövningstillstånd ska gälla i alla brottmål."

Själv finner jag förslaget i denna del upprörande. Hur har Straffprocessutredningen så lättvindigt kunnat föreslå att oavsett hur allvarligt ett brott är så ska det inte finnas någon rätt att få saken prövad en andra gång? Jag misstänker att ekonomiska och verksamhetsmässiga motiv har fått väga tyngre än omsorgen om de rättsstatliga principerna. I ett läge då det råder stor brist på kvalificerade domare runt om i landet och pensionärer i stor utsträckning kallas in för tjänstgöring, skulle det naturligtvis innebära en lättnad om hovrätterna gavs möjlighet att själva reglera hur många omfattande och arbetskrävande brottmål som man ska vara tvungen att hantera.

Men effekterna skulle bli förödande från rättssäkerhetssynpunkt. I Straffprocessutredningens betänkande redovisas statistik från hovrätterna som visar att ändringsfrekvensen i överklagade domar i tvistemål minskade kraftigt år 2009 i förhållande till vad som har gällt under en lång period tidigare. Året innan hade EMR-reformen trätt i kraft med krav på prövningstillstånd för samtliga underrättsdomar i tvistemål. Slutsatsen anges vara att "det är svårt att se någon annan förklaring till minskningen än EMR-reformens utvidgade krav på prövningstillstånd" (s. 599).

I klartext betyder denna statistik att långt fler felaktiga tingsrättsdomar i tvistemål blir bestående genom att det inte längre blir möjligt att få dem överprövade i hovrätten. En liknande effekt skulle natur-

ligtvis uppkomma om obligatoriskt prövningstillstånd införs också för brottmålsdel. Att denna trista konsekvens skulle kunna kompenseras genom ”ytterligare krav på att överklagandet är tydligt” uppfattar jag som i bästa fall önsketänkande, i värsta fall som ett medvetet vilseledande från utredningens sida.

3 Försvagning av domarens roll och förstärkning av åklagarens

Alltsedan rättegångsbalken trädde i kraft 1948 har det pågått en utveckling i riktning mot en starkare roll för åklagaren och försvaren och en motsvarande svagare roll för domaren. Har denna utveckling gått för långt, innebär den att domaren alltför mycket har reducerats till en åhörare som mekaniskt reagerar på parternas olika ut- och inspel? I efterdyningarna till de beviljade resningsansökningarna i fallet Thomas Quick anser många det, men det gör inte Straffprocessutredningen.

Utredningen vill tvärtom tydliggöra att domaren inte självmant ska agera för att utredningen i skuldfrågan blir fullständig. Domaren ska till exempel uttryckligen förbjudas att utan en parts begäran inhämta bevisning i skuldfrågan eller meddela föreläggande om att förundersökningen ska kompletteras. Domaren ska inte heller ha rätt att utdöma ett strängare straff än vad en kanske ovanligt ”snäll” åklagare har föreslagit.

Såvitt jag kan bedöma ligger förslaget i linje med direktiven som efterlyser en mer ”ändamålsenlig” ansvarsfördelning mellan åklagare och domstol. Därmed inte sagt att förslaget är bra från rättssäkerhets-synpunkt. Återigen får man känslan att det i huvudsak är effektivitets-hänsyn som ligger bakom.

Om utredningsförslaget blir verklighet ska domaren förbjudas att ta del av förundersökningen. Redan här hamnar alltså domaren i ett ibland besvärande kunskapsunderläge gentemot åklagaren och försvaren. Domarens uppgift ska vara att ”se till att målet handläggs så att det kan avgöras snabbt, effektivt och med hög kvalitet” samt att ”verka för att inget onödigt dras in i målet” (s. 221).

Quicksaken utgör ett färskt facit på hur illa det kan gå när domaren på detta sätt ser mer till målets effektiva handläggning än till att en bristfällig utredning kompletteras. Ändå vill Straffprocessutredningen gå ännu längre i att låta polis och åklagare disponera över det material som domstolen har tillgång till i en brottmålsprocess.

Att en person har kunnat dömas för åtta mord för att sedan frikännas efter lika många resningsansökningar är visserligen unikt i svensk rättshistoria. Men inget garanterar att något liknande inte kan hända igen. Tvärtom ökar risken för detta om Straffprocessutredningens förslag genomförs.

Det var ett stort misslyckande för det svenska rättsväsendet att Quick-domarna visade sig inte vara hållbara. Det hårda omdömet är inte mitt utan Riksåklagarens. Hur rättsskandalen kunde ske ska nu

granskas i särskild ordning, allt annat vore politiskt omöjligt. Jag ska inte föregripa denna granskning, men mycket talar för att Thomas Quick, numera Sture Bergwall, inte felaktigt hade kunnat dömas för åtta mord om rättens ordförande hade spelat en mer aktiv roll i rättegångarna och närmare satt sig in i och ifrågasatt förundersökningsmaterialet.

Låt oss inte hymla med att åklagare och poliser många gånger blir så engagerade att de som i Quickfallet råkar ut för "tunnelseende" när de tar fram och redogör för en brottsutredning. Just därför är det så viktigt att domaren har inte bara en möjlighet utan faktiskt också en skyldighet att agera för att utredningen i skuldfrågan i målet blir så fullständig som möjlig. Tvärtemot vad Straffprocessutredningen har kommit fram till bedömer jag att ett sådant utredningskrav borgar för högre kvalitet i dömandet och i förlängningen även ökad effektivitet. Det sistnämnda eftersom fler riktiga domar i tingsrätterna rimligen leder till färre överklaganden och därmed till färre onödiga men tidskrävande rättegångar i hovrätterna.

Slutligen en synpunkt som utredningen helt ignorerar i betänkandet. Domaryrkets status och attraktivitet har länge varit på nedgång i vårt land. Delvis handlar det om en långtgående lönenivellering mellan de offentliganställda juristerna men delvis också om domaryrkets funktion och innehåll. För flertalet unga jurister ter det sig knappast lockande att gå in i en domarroll där handlingsutrymmet är så kraftigt beskuret som det skulle bli enligt utredningens förslag. Och de som trots allt tilltalas av en domarroll där åklagaren och försvaret i stort sett gör upp om den rättsliga utgången, är kanske inte de mest lämpade för att utöva domaryrket?

4 Minskat nämndinflytande – ett steg i rätt riktning men varför stanna vid en halvmesyra?

Nämndemännens medverkan i rätten är inte avsedd att tillföra rätten sakkunskap inom något särskilt område. Syftet är inte ens att de ska bidra med den människokännedom som de under ett långt liv kan tänkas ha förvärvat (pensionärer är som bekant starkt överrepresenterade i nämndemannakåren). Nej, avsikten med deras medverkan är i stället att ge allmänheten insyn i den dömande verksamheten och att utgöra en garanti för att domstolarnas verksamhet ligger i linje med allmänna värderingar i samhället.

Det ni sist läste är hämtat ur Straffprocessutrednings kapitel 13.3 Särskilt om nämndemäns medverkan. Floskeln om att nämndemännen ger allmänheten insyn har upprepats till leda och är just inget annat än en floskel. För hur skulle nämndemännen kunna förmedla insyn när de är strängt förbjudna att för utomstående yppa ett ord om vad som sker bakom stängda dörrar och vid rättens överläggningar? Och hur det går till under den offentliga delen av en rättegång kan ju vem som helst få insyn i genom att själv gå dit.

Lika suspekt är talet om att nämndemännen ska garantera att allmänna värderingar får genomslag i domstolarnas verksamhet. Alla människor, även nämndemän, har sina egna värderingar, och nämndemännen kan i grunden inte representera andra än sig själva. Jag tror knappast att det finns en enda nämndeman vars värderingar till punkt och pricka överensstämmer med lagstiftarens, än mindre med någon slags allmän värdering i samhället.

Som ledarskribent och riksdagsledamot har jag under ett drygt decennium drivit på för att avskaffa eller åtminstone reformera det otidsenliga och rättsosäkra systemet med juridiskt oskolade lekmannadomare i våra domstolar. Från den synpunkten innebär Straffprocessutredningens förslag ändå en framgång. I hovrätterna ska enbart juristdomare döma, lekmannadomarna avskaffas alltså helt. I tingsrätterna ska fler mål avgöras av en juristdomare men nämndemannainslaget finns kvar, om än i uttunnat skick.

I juni 2013 kom så lagman Inger Söderholm med Nämndemannautredningens (SOU 2013:49) förslag som går i linje med Straffprocessutredningens, antalet nämndemän ska minska och de politiska partierna ska bara nominera hälften av landets tjänstgörande nämndemän. Huvuddragen i Nämndemannautredningens betänkande redovisas i SvJT 2013 s. 720, där jag till min förvåning ser att nämndemännen prisas för att de är "folkvalda"; att de fullmäktige som utser nämndemännen är folkvalda betyder naturligtvis inte att också de sistnämnda är det.

Men felet med båda utredningarna är att de inte löper linan ut och föreslår att nämndemännen helt avskaffas. De åberopar en hel del goda skäl mot nämndemannainstitutet men när det kommer till kritan hänvisar de till ett antal krystade argument och landar i att nämndemännen ändå är "ett värdefullt inslag" som bör behållas i underrätterna.

Politiskt nödvändigt? Ja, förmodligen. Men sorgligt är det att två statliga utredningar båda värderar politiska hänsyn högre än rättssäkerheten.